

Hogyan tisztítja meg Földesi Tamás a dialektikus determinizmus-koncepciót?

Földesi Tamás vitacikke több mint két év után reagál bírálatomra és ennek elvi alapjaira. Ilyen hosszú idő után joggal elvárhatnánk — különösen egy olyan kvalitású gondolkodótól, mint Földesi Tamás —, hogy kérielt érvekkel, új kutatási eredményekkel védi meg álláspontját, és megérti azt a koncepciót, amellyel vitatkozik. Írása azonban semmiben sem elégti ki a várakozást. Hogy mégis szükségét érzem a válaszadásnak, annak az az oka, hogy cikke azoknak a tudósoknak az eljárására emlékeztet, akik szavakban elismerik isten létezését, és minden alkalommal kellő tisztelettel nyilatkoznak róla, csak éppen az általuk kutatott területen hagyják figyelmen kívül. A marxista filozófusok között is egyre nő azok száma, akik elismerik a dialektikát, csak éppen nem alkalmazzák. Ki ne ismerné el Engels álláspontját, mely szerint két filozófiai irány van „a metafizikus — rögzített kategóriákkal, a dialektikus . . . folyékonyakkal”, s a feladat „annak kimutatása, hogy ezek a rögzített ellentétek, mint alap és következmény, ok és okozat, azonosság és különbség, látszat és lényeg tarthatatlanok, hogy az elemzés az egyik pólust a másikban már in nuce meglevőnek mutatja ki . . .” (II, 478. o.) (A zárójelben levő római számok az Idézett művek jegyzékére utalnak.) Ki ne idézné a lenini aforizmát: „A fogalmak mindenoldalú, egyetemes rugalmassága, az ellentétek azonosságáig menő rugalmassága — ez a lényeg.” (VIII, 93. o.) De ha valaki a fentiek szellemében azt a hallatlan következtetést próbálja levonni, hogy pl. a szükségszerű és a véletlen sem „rögzített kategóriák”, hogy „az egyiket a másikban már in nuce meglevőnek” kell kimutatni, és az a lényeg, hogy feltárjuk „azonosságáig menő rugalmasságukat” — akkor ugyanezek a filozófusok a fejükhez kapnak és nem értik; honnan veszi ez az ember ezeket az abszurd badarságokat?

Válaszomat ily módon helyreigazítással kell kezdenem. Könyvemben azt írtam, hogy Földesi Tamás úgy akarja felszámolni a közfelfogásnak a szükségszerű és véletlen viszonyával kapcsolatos következtelenségeit, hogy lényegében magát a dialektikus felfogást veti el és visszatér a mechanikus materialisták „következetességéhez”. Cikke azonban meggyőzött arról, hogy tévedtem, állításom nem fedi a valóságot. Földesi Tamás ugyanis feltétlenül tiszteli a dialektikát — a fentebb jellemzett módon. Ő nem elveti, hanem csak *megtisztítja* a dialektikus determinizmus-koncepciót. A jelenségek ontikus meghatározottságát megtisztítja az egy-sokértelműségtől, az ún. absztrakt determináltságot a gyakorlati alkalmazhatóságtól, az ellentmondást az ellentmondástól, a totális vonatkozásban értelmezett szükségszerűséget a véletlentől és a véletlent a meghatározottságtól. Egyébiránt Földesi determinizmus-felfogása feltétlenül dialektikus, hiszen cikkének címe ezt kifejezetten leszögezi. Tekintsük hát végig tisztogató akciójának főbb állomásait.

A modern természettudományok számos jeles képviselőjének determinizmus elleni polémiája abból a félreértésből származik, hogy a determinizmust azonosítják a jelenségek abszolút egyértelmű meghatározottságának felfogásával. Heisenberg szerint pl. a determinizmus álláspontját az jellemzi, hogy „... léteznek szigorú természeti törvények, amelyek egy rendszer jövő állapotát jelenlegi állapotából *egyértelműen meghatározzák*”. (Kiemelés — Sz. A.) Ennek alapján szögezi le azután: mivel a statisztikus törvények nem felelnek meg e követelménynek, a kvantummechanikában arra kényszerülünk, hogy „a determinizmust elvileg elvessük”. (VI, 25. és 28. o.)

Földesi Tamás teljes mértékben egyetért a determinizmus Heisenberg-féle meghatározásával, sőt még a determinánsok törvényszerű vagy esetleges voltától is elvonatkoztat, hiszen szerinte nemcsak a törvények, hanem az esetleges determinánsok is abszolút „*egyértelműen határozzák meg egy rendszer jövő állapotát jelenlegi állapotából*”. Ebből levont következtetése azonban ellentétes a Heisenbergével. Heisenberg a meghatározottságok egy-sokértelműségét — mint természettudományos tény — elfogadja s az ennek ellentmondóan meghatározott determinizmust veti el. Heisenberg nagy természettudós, s mint ilyen ragaszkodik a tényekhez. De ugyanakkor kis filozófus, s ezért azt gondolja, hogy determinizmuson a materialista filozófusok ma is azt értik, mint Laplace idejében. Kevesen látják nála jobban a fizika, de kevesen látják nála rosszabbul a materialista filozófia Laplace óta megtett fejlődését.

S mit tesz Földesi Tamás? Elveti az egy-sokértelmű meghatározottság tudományos tényét, s a tényeknek ellentmondó koncepciót tartja meg. Ő tehát — Heisenberggel ellentétben — nem ragaszkodik a tudományos tényekhez, viszont — Heisenberggel megegyezően — ragaszkodik a determinizmust kompromittáló, elavult meghatározáshoz. Mit tehet Földesi Tamás ebben a helyzetben? Scsedrinnel szólva: „becsukja Amerikát”. Miután a tények ellentmondanak koncepciójának, be kell bizonyítania, hogy ez az ellentmondás csak látszólagos, mert a jelenségek egy-sokértelmű meghatározottsága csupán ismeretelméleti, de nem ontológiai vonatkozásban áll fenn, nem a jelenségek objektív meghatározottságára, hanem csak megismerésükre, leírásukra érvényes. E posztulátumra épül egész érvrendszere. Miután könyvemben bizonyítottam, hogy teljesen jogtalanul próbálja Bohm és Vigier felfogásával alátámasztani koncepcióját, látványos fordulattal ellentámadásba megy át, és kifejti: az említett tudósok velem együtt azt a hibát követik el, hogy ignorálják a lételméleti összefüggéseket, „csak ismeretelméleti vonatkozásban” vizsgálják a problémát, majd „az így kapott eredményeket lételméletieknek minősítik s mint ilyeneket abszolutizálják”. Földesi szerint tehát Bohm, Vigier és nyomukban én abból a tényből következtetünk a jelenségek *objektív* egy-sokértelműségére, hogy a meghatározottságok nem vezethetők le teljesen egyértelműen a már *felismert* oksági összefüggésekből. Ebből pedig — hangsúlyozza — jogtalan arra következtetni, hogy „a jelenségek önmagukban, 'an sich', a megismeréstől függetlenül sem teljesen determináltak”. (III, 1011. o.)

Földesi Tamásnak teljesen igaza volna akkor, ha az oksági összefüggések egy-sokértelműsége csupán ismeretelméleti probléma lenne. Cikkében azonban maga is elismeri, hogy a determinánsok *objektíve kimeríthetetlenek*. Ez viszont azt jelenti, hogy a megismerés folyamatának végtelensége, a jelen-

ségeket meghatározó tényezők számbavételének befejezhetetlensége magából a világ — megismerésunktől független — végtelenségéből, a jelenségek és összefüggések objektív kimeríthetetlenségéből következik. Bohm és Vigier — Földesi állításával ellentétben — éppen ontológiai aspektusból, az objektív valóság jelenségeinek és összefüggéseinek kimeríthetetlensége alapján fogalmazták meg az egy-sokértelműség formuláját. Bohm többször is hangsúlyozza: „egy oksági törvényszerűség egy-sokértelmű volta lényegét tekintve semmiképpen sem azon múlik, hogy *nem ismerjük* azokat a járulékos oksági tényezőket, amelyek a hatás pontosabb részleteit meghatározzák”. (I, 30. o.) S Vigier is leszögezi, hogy egy olyan modell, mely a jelenségek abszolút egyértelmű meghatározottságán alapulna, *a dolgok kimeríthetetlenségével* állna ellentmondásban. (XII, 15—16. o.)

Ha azonban a jelenségek meghatározottságának egy-sokértelműsége a valóság jelenségeinek és összefüggéseinek objektív kimeríthetetlenségét fejez ki — hogyan korlátozhatja Földesi Tamás az egy-sokértelműség problémáját az ismeretelmélet területére? Nos, a bizonyítandó tétel felcserélésének segítségével. Elismeri, hogy a jelenségek determinisztikus „*leírása*” mindig csak megközelítő jellegű, „hiszen mindig vannak (még hozzá kimeríthetetlen mennyiségben) számba nem vett determinánsok”, ez azonban — úgymond — „korántsem jelenti azt, hogy ezek objektíve *ne határoznák meg a jelenségeket*”. (III, 1011. o. Az én kiemelésem — Sz. A.) Vagyis annak bizonyítása helyett, hogy a figyelmen kívül hagyott tényezők hatásának beszámítása a jelenségek determináltságát ontológiailag teljessé, abszolút egyértelművé teszi, Földesi azt bizonyítja, hogy a számításon kívül hagyott determinánsok is *meghatározzák* a jelenségeket, „az adott szinten meghatározatlanként jelentkező ’terület’ mögött további — később esetleg feltárható — determinánsok rejlenek”. (III, 1011. o.) De ki állította az adott vitában ennek ellenkezőjét? A jelenségek egy-sokértelműségének hívei semmi esetre sem, hiszen e felfogás éppen hogy feltételezi „a számba nem vett determinánsok” meghatározó szerepét. E koncepció szerint *a meghatározottságok (Földesi inszimuációjával ellentétben) nem azért „sokértelműek”, mert indeterminált összefüggéseket is feltételeznek, hanem éppen azért, mert a meghatározó tényezők objektíve végtelen sorát tételezik fel.* Földesi itt ismét joggal hivatkozik Bohmra, Bohm ugyanis a szubkvantummechanikai szinthez való továbbmenés szükségességét korántsem azért hangsúlyozta, mintha úgy gondolta volna, hogy e mélyebb szint abszolút egyértelmű módon határozza meg a kvantummechanikán belül meghatározhatatlan jelenségeket. Miután Bohm ezzel kapcsolatos koncepcióját mások is gyakran félremagyarázzák (l. a „Valóság” 1964. 7. sz. Kis-Tóth Sándor „Válasz a fizikusnak — válasz a filozófusnak” c. cikkének utolsó passzusát), nem felesleges magára Bohmra utalni, aki — miközben a kvantummechanikán belül meghatározhatatlan jelenségek eredetét a szubkvantummechanikai szinten keresi — hangsúlyozza: „a mechanisztikus szemlélet elkerülése végett csak az a lényeges, hogy az ingadozások egy új tartományban létező, minőségileg újfajta tényezőktől származzanak . . . ezek közt egyaránt szerepet játszanak újfajta oksági törvények és a véletlen újfajta törvényei. Mert hiszen az a feltevés, hogy az új törvények kizárólag okságiak lehetnek, a determinista mechanisztikus szemlélethez való visszatérést jelentené, míg az a párhuzamos feltevés, hogy csakis valószínűségi törvényekről lehet szó, az indeterminista mechanisztikus szemlélet álláspontjára vezetne”. (I, 180. o.)

Földesi Tamás azonban a fentebb vázolt álláspontot logikátlanak minősíti. Szerinte abból a tényből, hogy a jelenségeket végtelen számú determináns határozza meg, „logikusan csak az következhet, hogy a jelenségek teljesen determináltak”. A logikában járatlan olvasó azonban hiába remél felvilágosítást Földesitől, egy szóval sem árulja el, hogyan következik logikusan a determinánsok *végtelen* számából a jelenségek meghatározottságának *abszolút egyértelműsége*. Ehelyett ártatlanul megkérdezi: hogyan is vezethetne a determinánsok számának növelése „egy nem teljes meghatározottsághoz, sőt mondjuk ki nyíltan, *meghatározatlansághoz*”? (III, 1012. o.)

Az érvelésnek ez a módja végigvonul Földesi Tamás egész cikkén. Amikor védekezik, mindig a jelenségek *determináltságára* hivatkozik, az *abszolút egyértelmű* determináltság bizonyítása helyett. S amikor támad, az abszolút egyértelmű determináltság elvetését a determinizmus feladásának tünteti fel. Ezt a módszert alkalmazza az akarat meghatározottságának kérdésében is, így aztán könnyedén egy zsákba varrhat James-szel. Könyvemben pl. kimutattam, hogy Földesi koncepciója az ember történelmi szerepét illetően azonosul a fatalizmus felfogásával, hiszen a döntések abszolút egyértelmű meghatározottsága azt jelenti, hogy sohasem tehettem mást mint amit tettem. Földesi ennek az elutasítását is egyfelől úgy tünteti fel, mintha az ember történelemformáló szerepét — az idealistákhoz hasonlóan — a *determináltsággal* állítanám szembe. Másrészt arra hivatkozva utasítja vissza a fatalizmussal való nézetazonosságot, hogy ő a fatalistákkal szemben elismeri az emberek természet-átalakító vagy történelemformáló tevékenységét, melynek lényegén mit sem változtat a teljes determináltság, ettől még a változás változás és az aktivitás aktivitás marad.

Ami az elsőnek említett „érvét” illeti, egy vonatkozásban már utaltam arra, hogy a meghatározottságok egy-sokértelműsége, az indeterminizmussal ellentétben, éppen a *meghatározó* tényezők objektíve végtelen sorát tételezi fel. Ha tehát Földesi azt kérdezi: „Úgy gondolja talán Szabó András, hogy a mennyiség átcsap minőségbe, s a végtelen számú determinált determináns végül is egy (részben) indeterminált állapotot hoz létre?” (III, 1012. o.) — akkor azt válaszolom, hogy ezt az egy-sokértelmű determinizmus felfogás egyetlen képviselője sem gondolja. Ami engem illet én viszont ezt kérdezném meg: Úgy gondolja talán Földesi Tamás, hogy a mennyiség átcsap minőségbe, s a *végtelen* számú determináns végül is abszolút *egyértelműen* meghatározott állapotot hoz létre? S továbbmenően; azt gondolja Földesi Tamás, hogy *végtelen* számú determináns *egy és csak egy* jelenséget eredményezhet? Bármennyire is hihetetlenül hangzik ez a XX. században, Földesi valóban ezt gondolja. Szerinte, aki például azt állítja, hogy adott döntés nem volt abszolút egyértelműen determinálva, vagyis a belső és külső körülmények hatásából születhetett volna — az adottól akár egy hajszálnyira is eltérő — más döntés, az vagy indeterminista, vagy misztikus tényezőket tételez fel. Holott ez esetben sem azt állítjuk, hogy az adott döntés vagy bármely jelenség „így bekövetkezése” nem volt determinált. A meghatározottság egy-sokértelműsége ebben a vonatkozásban csak azt jelenti, hogy nem volt *abszolút egyértelműen determinált*, melyek lesznek pl. az akaratot befolyásoló számotlan (a bekövetkező döntéshez képest jórészt esetleges) tényező közül azok, melyek végső soron meghatározzák a döntést. Ugyanis mindig feltételezhető, hogy egy hirtelen fellépő esetleges hatás többé vagy kevésbé más irányt adott volna az elhatározásnak. Földesi azt bizonygatja, hogy a döntés ez esetben is *meghatározott*

lett volna, holott — *miután a jelenség adott formában való bekövetkezését abszolút egyértelműen meghatározottnak tartotta — tagadnia kellene minden olyan hatás fellépésének lehetőségét, amely más irányt szabhatott volna a döntésnek.* Az akarat abszolút egyértelmű meghatározottsága ugyanis — feltéve, ha suttymban nem cserélik fel állandóan az akarat általános meghatározottságának tételével — csak azt jelentheti, hogy minden olyan esetleges hatás, mely a bekövetkezettől eltérő irányt szabhatott volna a döntésnek, *kizárt volt.*

Ha ugyanis Földesi csak annyit akar mondani, hogy az adott döntés mint okozat szükségszerűen következett a maga okaiból és feltételeiből, akkor egyetlen determinista sem fog vitatkozni vele. Ha viszont azt állítja, hogy ez az okozat az adott szituációból abszolút egyértelmű szükségszerűséggel következett be, akkor itt még egy premissza van elrejtve, melyet Földesi elhallgat. Az abszolút egyértelmű meghatározottság elismerésének ugyanis csak szükséges, de nem elégséges feltétele az adott okok és a nekik megfelelő okozat közötti szükségszerű kapcsolat elismerése. E premisszából csak akkor lehet az abszolút egyértelmű determináltságra következtetni, ha azt is feltételezik, hogy az adott szituációból csak a jelenség „így bekövetkezését” meghatározó okok és feltételek jöhettek létre, és ezekhez nem kapcsolódhatott semmiféle olyan hatás, amely a bekövetkezettől eltérő irányt szabhatott volna a folyamatnak.

Mindez világosan kiolvasható Földesinek a „Rómeo és Juliá”-ból vett példájából. A következőket állítja: „A időpontban a D időpontban létrejövő akaratelhatározás annyiban nem determinált, hogy még újabb feltételnek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy az akaratelhatározás bekövetkezzen . . . ugyanakkor azonban Julia tudata A, B, C időpontban is determinált, és ezért abból, hogy A és D időpont eseményei közé még újabb feltételek iktatódnak, amelyek között nagy szerepet játszik Julia aktivitása, nem lehet a D időpont eseményének általános másként bekövetkezhetőségét levezetni.” (IV. 292. o. Kiemelés — Sz. A.) Földesi itt — Rubinsteinnel vitatkozva — kifejezetten leszögezi: abból a tényből, hogy A időpontban még nem volt determinálva a D időpontban bekövetkező döntés, helytelen arra következtetni, „mintha az A időponttól D időpontig lezajló folyamat (Julia kétségei, és a kétségeken való felülemelkedés) maga is meghatározatlan lett volna, és ezért Julia másként is dönthetett volna, figyelembe véve a külső objektív körülményeket és saját szubjektív tudatát”. (IV, 291. o.)

Vagyis Földesi szerint az A időpontban fennálló szituációból — „figyelembe véve a külső objektív körülményeket” és Julia „szubjektív tudatát” — csakis és kizárólag a B-vel, majd ebből a C-vel végül a D-vel jelzett okok és feltételek jöhettek létre és ezért volt abszolút egyértelműen determinált a D időpontban bekövetkező döntés. Földesi tehát a jelenség „így bekövetkezését” meghatározó konkrét okokat és feltételeket önkényesen azonosítja a végtelenül összetett és végtelenül sok hatásnak kitett szituációval, és ennek alapján azt a helyes determinista tételt, hogy a jelenség „így bekövetkezése” szükségszerű következménye volt a maga okainak és feltételeinek, azzá a metafizikus tétellé változtatja, hogy az adott szituációból csakis és kizárólag a bekövetkezett jelenség jöhetett létre. (Ez az érvelési mód vonul végig cikkének III. pontján is, amikor az okokra és feltételekre utaló meghatározottságnak az abszolút egyértelmű determináltsággal való azonosságát magától értendőnek tünteti fel, és ennek alapján konstruál koncepcióban logikai ellentmondásokat.)

Hogy a modern fizika számára ez mennyire képtelen állítás, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a kvantummechanika Bohr—Heisen-

berg-féle interpretációjának hívei a fenti állítást mindenáron ellenfeleikre szeretnék oktrojálni, tudva, hogy ezzel máris bizonyítva lenne a de Broglie körül csoportosuló irányzat értelmezésének anakronisztikus, tudománytalan jellege. A Bohmtól idézett gondolatok azonban világossá teszik, hogy az e csoporthoz tartozó fizikusok soha sem állították e nekik tulajdonított mechanikus, metafizikus nézetet, sőt ők tettek a legtöbbet felszámolásért.

Még tarthatatlanabb lenne a fenti állítás a biológia területén, a társadalomtudományokról nem is beszélve. Törő—Csaba—Ács „A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái” c. könyvükben például hangsúlyozzák: „Minden fejlődési folyamatnak oka van. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a fejlődés csak egyetlen irányban mehet végbe. Nem kerülünk ellentétbe a filozófiai determinizmussal sem, ha abból indulunk ki, hogy eleve több fejlődési irány is lehetséges, mely lehetőségek közül a biológiai determináció egymást követő folyamatai azonban csak egyet határoznak meg, ill. valósítanak meg.” (XI, 71. o.)

A determinálódás *folymata* tulajdonképpen a lehetőségek körének állandó szűkülését jelenti. Az ontogenetikus fejlődési folyamatban pl. a differenciálódás „valamilyen sejtben a potenciák, (kéességek) fokozatos megfogyatkozását jelenti, legtöbbször egyidejűleg bizonyos speciális funkció, ill. forma megjelenésével”. (XI, 51. o.) Minden lépés, melyet valamely folyamat egy bizonyos irányban tesz, egyidejűleg a *reálisan létező* más irányú lehetőségek fokozatos kizárását is magában foglalja. A különböző irányú reális lehetőségek fokozatos megfogyatkozása és valamilyen — minden másikat kizáró — fejlődésirány mind egyértelműbb kialakulása eredményezi azt a látszatot, mintha kezdettől fogva is csak ebbe az irányba haladhatott volna a processzus, és kizárólag az éppen kialakult jelenség jöhetett volna létre belőle. Erre utal a személyiség történelmi szerepével kapcsolatban Plehanov, amikor rámutat: azzal, hogy valamilyen társadalmi szükségletet X személyiség kielégít, elzárja az utat az összes többi számba jöhető tehetség elől, és ezért utólag úgy tűnik, mintha az adott feladatot eleve is csak ő oldhatta volna meg. Pótolhatatlan nagyságának varázsa (s ezzel együtt fellépése abszolút egyértelmű determináltságának látszata) tehát abból fakad, hogy „más, hozzá hasonló erők nem mentek át a *lehetőségből a valóságba*”. (IX, 36. o.)

A mondottak világosan mutatják, hogy az abszolút egyértelmű meghatározottság elfogadása Földesi minden tiltakozása ellenére is predeterminizmushoz és fatalizmushoz vezet. Világos ugyanis, hogy ha x jelenség meghatározottsága abszolút egyértelmű, tehát az adott szituációból ez és csak ez a jelenség jöhetett létre, akkor ugyanez áll *x determinánsaira* is és így tovább, vagyis ebből egy olyan oksági láncolatot kapunk, mely a régmúltat és jelent abszolút egyértelmű szükségszerűséggel kapcsolja össze. Földesi valósággal tojástáncot jár a predeterminizmus körül. Koncepciójából következően kénytelen egyetérteni a predeterminizmussal annyiban, hogy önmagában nem hibás gondolat a régmúltat és jelent abszolút egyértelmű szükségszerűséggel összekötő végtelen láncolat. Ugyanakkor mégiscsak meg kell kísérelnie, hogy elhatárolja magát a predeterminizmus felfogásától, ezért azt állítja: a predeterminizmus azt is feltételezi, hogy a régmúlt közvetlenül, a közbülső láncszemek kiiktatásával, szinte „tudatosan” határozza meg a jelent. Kétség-telenül jó dolog, hogy Földesi Tamás bírálja a predeterminizmus *misztikus* formáit. E bírálat azonban nem feledtetheti el velünk, hogy ítélete nem magát a *predeterminizmust*, hanem csupán ennek *misztikus interpretációját* sújtja.

Amit ugyanis „önmagában nem hibás gondolat”-nak nevezett, az éppen maga a predeterminizmus, bár az ügyes fogalmazás ezt némileg elrejtí. (III, 1015. o.) (Időben távoli események közti „determinációs” állapotok végtelen láncsoráról beszél, holott — koncepciójából következően — abszolút egyértelműen egymáshoz kapcsolt állapotok jelenhez vezető láncsoráról kellene beszélnie.)

Ha mindezt az emberi történelemre vonatkoztatjuk, akkor kész formában áll előttünk a fatalizmus koncepciója. Láttuk, hogy Földesi arra hivatkozva próbálja visszautasítani a fatalizmus vádját, hogy ő elismeri az emberi aktivitás valóságformáló szerepét. Ez azonban önmagában véve épp úgy nem zárja ki a fatalizmust, mint a misztikus transzcendencia bírálata a predeterminizmust. Mint Plehanov írja: Cromwell isten eszközének tekintette magát, és valószínűleg őszintén gondolta, hogy cselekedetei isten akaratából valók, ez azonban „nemcsak nem akadályozta meg őt abban, hogy győzelemtől győzelemre törekedjék, hanem fékezhetetlen erőt adott e törekvésének”. (IX, 7. o.) A fatalizmus lényege tehát nem az emberi aktivitás tagadása, hanem az emberi tevékenység végzettszerűen elkerülhetetlen, azaz abszolút egyértelmű determináltságának feltételezése. S hogy ez nem épül feltétlenül vallási alapokra, annak bizonyítására elegendő, ha az ateista és materialista Holbach fatalizmusára utalunk! (Vö. VII, XII. fejj.) Földesi Tamás tehát téved, ha azt gondolja, hogy materializmusa védetté teszi koncepcióját a fatalizmussal szemben.

A kiutasított egy-sokértelmű meghatározottság azzal az elégtétellel hagyhatta el Földesi koncepcióját, hogy helyébe két kellemetlen hivatlan vendég fészkelte be magát: a predeterminizmus és a fatalizmus.

Az absztrakt determináltság sterilizálása

Könyvemben rámutattam arra, hogy a meghatározottságot abszolút egyértelmű determináltságnak értelmező felfogás a tudományos gyakorlatban bizonyíthatatlan és használhatatlan fikcióvá tenné a determinizmust, hiszen annyit Földesi is belátott, hogy a jelenségek „teljes” determináltságát feltárni elvileg és gyakorlatilag egyaránt lehetetlen. Földesi most megnyugtatja a profán tudományok művelőit: esze ágában sincs átvinni az ismeretelmélet területére a „teljes” determinizmus lételméleti koncepcióját, vagyis nem kívánja tőlük, hogy egy jelenséget csak akkor tekintsenek meghatározottnak, ha összes determinánsait feltárták. A tudományok művelői ezt nyilván nagy megkönnyebbuléssel fogadják majd. Egyrészüket azonban továbbra is nyugtalaníthatja, hogy *világnézetüket* illetően Földesi már korántsem ilyen engedékeny. Ha ugyanis nem akarnak indeterministának vagy fideistának minősülni, el kell fogadniuk az abszolút egyértelmű determináltság ontológiai elvére épülő *világnézetet*, mert egyrészt egyedül ez óvhatja meg őket attól, hogy „misztikus tényezőkkel”, „csodákkal” magyarázzák a még nem ismert jelenségeket, másrészt csak ez a világnézet vértézheti fel őket azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy „elvileg nincs olyan határ, amelynél a determinánsok kutatásában meg kellene állnunk, amelytől kezdve az indeterminált véletlen venné át az uralmat”. (III, 1013. o.)

Az említett kutatók egy része minderre csak legyinteni fog, mondván, hogy ők eddig sem óhajtották csodákkal magyarázni a még nem ismert jelenségeket, és eszük ágában sincs megállni a determinánsok kutatásában, elvégre azért fizetik őket, hogy kutassák a determinánsokat. Ha Földesi ezt nem

akarja megakadályozni, akkor ők azt sem bánják, ha a végtelen számú tényező által objektíve kimeríthetetlenül meghatározott jelenségeket ezentúl — világnézeti megfontolásokból — abszolút egyértelműen meghatározottaknak kell majd nevezni.

Harcosabb szellemű kollégáik azonban nem fognak ebbe belenyugodni. Makacsul arra hivatkoznak majd, hogy a marxisták eddig sohasem kívánták tőlük olyan világnézet elfogadását, mely minden lehetséges tapasztalatnak ellentmond s bizonyítása elvileg lehetetlen. Földesi azzal érvel, hogy az okság egyetemes érvényű törvényét is elfogadjuk, bár ismeretelméletileg sohasem tárhatjuk fel az okok végtelen láncsorát. „De szabad-e ebből azt az ontológiai jellegű következtetést levonni, hogy a jelenségeknek objektíve sincsenek egyetemesen okaik?” — teszi fel a szónoki kérdést. (III, 1012. o.) Bizony nem szabad! — válaszolják majd a mi kutatóink, mert ez *ellentmond tudományos tapasztalatainknak*. Ugyanis minden eddigi elméleti és gyakorlati ismeretünk arra utal, hogy a jelenségeknek objektív okaik vannak, és nincs alapunk annak feltételezésére, hogy e meggyőződésünket valamely új ismeret valaha is megcáfolhatja. Földesi Tamás érvelése így módon *önmaga ellen szól*, hiszen ugyanezen gondolatmenet alapján vetjük el az abszolút egyértelmű determináltságot! Ismereteink ugyanis kizárólag azt támaszthatják alá, hogy a jelenségek meghatározottsága *egy-sokértelmű*, és semmiféle tudományos alapunk sincs arra, hogy emögött egy abszolút egyértelmű ontológiai meghatározottságot tételizzünk fel. E feltételezés csak akkor tűnik „logikusnak”, ha az egy-sokértelmű meghatározottság koncepcióját holmi fél-indeterminista álláspontra tüntetik fel, melytől tovább kell haladni egy posztulált, de semmivel nem igazolt abszolút egyértelmű determináltság elismerése felé. Annak azonban, aki helyesen értelmezi a jelenségek egy-sokértelmű meghatározottságát, semmi szüksége sincs e Földesi-féle világnézeti mankóra. Miért kellene egy *minden lehetséges tapasztalaton túli* abszolút egyértelmű determináltságban *hinnünk* ahhoz, hogy ne tételizzünk fel csodákat a jelenségek magyarázatában vagy elvi korlátokat megismerhetőségükben? Hiszen az egy-sokértelmű meghatározottság hívei *evilági tapasztalataik* alapján győződhetnek meg arról, hogy a jelenségek anyagi determinánsainak feltárása elvi korlátot nem ismerve halad állandóan előre a valóság mind egzaktabb megismerése felé! Vajon melyik világnézeti bázis szilárdítja meg jobban a determinizmust: az a világnézet, amelyik azt állítja, hogy *azért* kell elvi korlátot el nem ismerve folytatnunk a jelenségek determinánsainak feltárását, mert e determinánsok — tudományos és gyakorlati ismereteinkkel *megegyezően* — objektíve is egy-sokértelműek, vagy pedig az a világnézet, amelyik szerint *azért* kell szüntelenül folytatnunk a determinánsok feltárását, mert e determinánsok — tudományos és gyakorlati ismereteinkkel *ellentétben* — objektív mivoltuk szerint abszolút egyértelműek? Nem hinnénk, hogy jó szolgálatot tesz a marxizmusnak az, aki olyan spekulatív álláspontra akar egyedül helyes világnézetnek feltüntetni, mely a tudományos praxis számára legalábbis steril, melynek a gyakorlatban mindig csak az ellenkezőjéről lehet meggyőződni.

Hiába hivatkozik így módon Földesi arra, hogy nem veszem figyelembe: „amögött a rendkívül absztrakt és általános determinisztikus formula mögött, amely azt hirdeti, hogy a jelenségek létrejötte elkerülhetetlen, a legkülönbélebb, egymástól gyökerében eltérő társadalom- és emberfelfogások húzódnak meg.” (III, 1018. o.) S ennek igazolására megkülönbözteti az absztrakt determináltság általa helyesnek tartott interpretációját a misztikus, vala-

mint a mechanikus materialista értelmezéstől. Bármennyire is különbözik azonban az *interpretáció*, a determináltság abszolút egyértelműségének elfogadása gyakorlatilag egyaránt használhatatlan frázissá teszi a determinizmust — mindhárom verzióban. S hogy e „mindent egybemoso” ítéletet nem én találtam ki, arra vonatkozóan legyen szabad Engelst idéznem, aki a következőképpen jellemzi az események általános „így és nem másként” bekövetkezését „megrendíthetetlen szükségszerűségnek” deklaráló felfogást: „Ezzel a fajta szükségszerűséggel szintén nem kerülünk ki a teológiai természetfelfogásból. Hogy ezt Ágostonnal és Calvinnal Isten örök végzésének vagy a törökökkel kiszmetnek vagy pedig szükségszerűségnek nevezzük-e, a tudomány szempontjából édesmindegy . . . az úgynevezett szükségszerűség üres szólam marad . . .” (II, 494. o.)

De ha Engelsnek ezt nem akarja elhinni Földesi Tamás, akkor higgye el a protestáns Theologiai Szemlének, mely 1961/7—8. számában lelkesen üdvözölte Földesi könyvét s „az alapvető és nyilvánvaló elvi különbségek fölösleges ismételtetése helyett” rámutatott, hogy a II. Helvét Hitvallásban is az akarat „teljes determináltságáról” van szó, így módon a „teológusok számára Földesi Tamás könyve nemcsak tanulságos, de kifejezetten izgalmas olvasmány”.

Vissza Holbachhoz!

Mint már utaltunk rá, Földesi nem utasítja vissza a dialektika jogos igényeit, csak bizonyos túlzásoktól akarja megtisztítani. Az eddigiekben már láttuk ennek néhány meggyőző példáját. Ennek megfelelően a metafizikus „vagy-vagy” kérdésfelvetéssel szemben kétségkívül elismeri, hogy az egyes jelenségek ellentétes oldalakat tartalmaznak, melyek kölcsönösen feltételezik egymást, hogy pl. nem lehet valamit „vagy” szükségszerűnek, „vagy” véletlennek tekinteni, mert minden jelenség „egyfelől” véletlen, „másfelől” szükségszerű, vagyis létének különböző összefüggéseiben ez is és az is. Hegel ezt a gondolkodás-módot „dialektikus vagy negatívan-ésszerű”-nek nevezi, és a szkepticizmus állásfoglalásaként jellemzi, hiszen ha csak annyit állítok a jelenségről, hogy ez is és az is, ugyanolyan joggal mondhatom, hogy sem ez, sem az. Az ezen a szinten megrekedő dialektika valóban nem egyéb „az ide-oda mozgó okoskodás subjektív hintarendszerénél, amelyben hiányzik a tartalom . . .” (V, 136. o.) A gondolkodás itt túlmegegy az elszigetelt meghatározottságokon és vonatkozásba hozza őket egymással — ennyiben tehát dialektikus. Annyiban azonban a metafizika keretein belül marad, hogy ez a vonatkozás külsődleges és formális, *nem immanens* egymásravezető. A dialektika „pozitívan-ésszerű” felfogásában „a véges nemcsak kívülről szenved korlátozást, hanem saját természeténél fogva szűnik meg s önmaga által meggyát ellentétébe”. (Uo.) E felfogás szerint: „A lényeg különbsége tehát az *ellentétesség*, amely szerint a különbözővel nem egy *más általában*, hanem az *ő* mása áll szemben; azaz mindegyiknek saját meghatározása csak másra való vonatkozásában van, mindegyik csak annyiban reflektált magában, hogy a másikban reflektált . . .; mindegyik így a másiknak az *ő* mása.” (V, 195. o.) Ez az elvi alapja pl. annak az Engels által rendkívül nagyra értékelt hegeli gondolatnak, hogy „a véletlennek van okalapja, mert véletlen, de éppúgy nincs is okalapja, mert véletlen; hogy a véletlen szükségszerű, hogy a szükségszerűség meghatározza önmagát mint véletlenséget, és hogy másfelől ez a véletlenség éppenséggel az abszolút szükségszerűség”. (II, 495. o.)

Földesi Tamás, aki az én — fentiekhez hasonló — „abszurd” megfogalmazásaimon élcelődik, éppúgy képtelen eljutni a dialektika e mélyebb szintjének megértéséhez, mint azok az Engels által emlegetett XIX. századi tudósok, akik Hegel gondolataiban „paradox játszadozásokat”, „önmagának ellentmondó értelmetlenséget” láttak. Miután Földesi Tamás számára az ellentétes oldalak *immanens* egymásvonatkozásának marxista koncepciója — melyben az ellentétpár mindkét pólusának csak a *másikra* való vonatkozásában van *saját* meghatározása — terra incognita maradt, azt állítja, hogy „a determinizmus hagyományos marxista koncepciója . . . azt emelte ki, hogy a jelenségek szükségszerűsége és véletlenszerűsége különböző vonatkozásban jelentkeznek”. (III, 1019) Földesi egész koncepciója ebben kulminál, ezt készíti elő a meghatározottság egy-sokértelműségének likvidálása is. Mindezszükszerű logikai előfeltétele egy olyan gondolatmenetnek, melynek végső mondanivalója az, hogy totális vonatkozásban nincs véletlen, csak „tisztá.” szükségszerűség. Könyvemben kimutattam, hogy ez az álláspont visszatérést jelent a mechanikus determinizmushoz.

Földesi Tamás erre vonatkozó válaszát önkritikával kezdi. Könyvében ugyanis arra hivatkozva próbálta elhatárolni álláspontját a mechanikus determinizmus felfogásától, hogy a mechanikus materializmus a jelenségeket „nemcsak az okok és feltételek meghatározott csoportjával, hanem minden más jelenséggel szükségszerű összefüggésbe hozza, és ezáltal a véletlen összefüggéseket semmilyen vonatkozásban sem ismeri el”. Az ő koncepciójában viszont „helye van a *relatív* véletlennek”, mert szerinte a jelenségek csak „az okok és feltételek meghatározott csoportjával” vannak szükségszerű összefüggésben, míg „a jelenségek összes többi részével a jelenség véletlen összefüggésben áll, ami annyit jelent, hogy ezek fennállása esetén az adott jelenség be is következhet és el is maradhat”. Persze ugyanígy hangsúlyozta, hogy „a jelenségek elkerülhetősége csak adott összefüggésben áll fenn, míg totalitásában a jelenségek elkerülhetetlenek . . .” (IV, 214—215. o.)

Miután bírálatom meggyőzte arról, hogy a véletlen ilyen értelmezése a determinánsok végtelen számának elfogadása esetén összeegyeztethetetlen az abszolút egyértelmű determinizmus koncepciójával (vagyis immanensen is helytelen), arra hivatkozik, hogy könyvében a véletlen „korántsem csak az előbb említett és valóban bírálható formájában jelenik meg, hanem más formában is . . .” E „más forma” lényege Földesi megfogalmazásában a következő: az absztrakt szükségszerűség „a szükségszerűségi összefüggést csak az okok és feltételek oldaláról vizsgálja. Ha azonban a bekövetkezett jelenség oldaláról vizsgáljuk a determinánsokat, akkor ki fog derülni, hogy egy részük esetleges, s ennyiben a jelenséggel való összefüggésüket a jelenség oldaláról véletlen összefüggésnek tarthatjuk, szemben azokkal az összefüggésekkel, amelyek törvényszerűen, állandó jelleggel határozzák meg a jelenségeket.” S mindebből annak is ki kell derülnie: „mennyre helytelen a jelenségek egyértelmű meghatározottságát hirdető álláspontot azzal vádolni, hogy kiküszöböli a véletlent”. (III, 1015. o.)

Ha rosszmájúak akarnánk lenni, azt mondhatnánk, hogy az a védekezés, mely a véletlen két különböző értelemben való használatára hivatkozik, nem valami szépen hangzik egy olyan filozófus szájából, aki vitapartneraitől szüntelenül a fogalmak egyértelmű használatát kéri számon. Kifogásunk azonban ellenkező irányú. Az adott esetben ugyanis a kétértelműség Földesi azon pozitív (bár sikertelen) törekvéséből származott, hogy elhatárolja magát a mechanikus determinizmustól. Azért korlátozta a szükségszerűségi viszonyt

a jelenségek „meghatározott csoportjára”, hogy helyet hagyjon a véletlennek. Miután azonban belátta, hogy ez összeegyeztethetetlen a koncepciójával (hiszen az abszolút egyértelmű meghatározottság szerint a jelenségek végtelen számú determinánsainak mindegyike részt vesz a szükségszerűség „teljesség” tételében, s így nem marad „hely” a véletlen számára), választania kellett: vagy konzekvensen végigviszi a mechanikus determinizmushoz való visszatérést, vagy pedig az egyértelmű determináltság koncepcióját veti el, és ez esetben a véletlent nem a szükségszerűség „mellé”, hanem a szükségszerűségben helyezheti el.

Földesi az előbbi utat választotta. Koncepcióját nem a mechanikus determinizmustól tisztította meg, hanem attól az ezen belüli következetlenségtől, melyben marxista mivoltának a mechanikus determinizmussal szembeni ösztönös tiltakozása fejeződött ki. A „relatív véletlen” Földesi által korrigált formája ugyanis — mely szerint a jelenség abszolút egyértelmű meghatározásában részt vevő determinánsok egy része „a jelenség oldaláról” tekintve esetleges, nincs a jelenséggel állandó jellegű (törvényszerű) kapcsolatban — minden további nélkül beilleszthető a mechanikus materialisták determinizmus-felfogásába, megfelel annak, amit pl. Holbachnál a „rendellenesség” fogalma takar. Holbach is megkülönbözteti a jelenségek „tartós és pillanatnyi létezési módjának” következményeit, azaz a dolgok tartós, lényegi viszonyait kifejező „rend”, valamint a jelenség „szokásos menetének megzavarását” jelentő, külső okok által előidézett „rendellenesség” fogalmát. Földesi véletlen-koncepciójával megegyezően Holbach is hangsúlyozza, hogy a fenti megkülönböztetés csak relative jogosult, rendellenességről csak *adott jelenséghez* viszonyítva beszélhetünk, mert „a nagy együtteshez viszonyítva a lények minden mozgása és minden működési módja feltétlenül beleillik a rendbe és mindig megegyezik a természettel”. (VII, 47. o.) Holbach tehát azt, amit Földesi véletlennek nevez, *tartalmilag* elismerte, hiszen maga is beszél arról, hogy a jelenségeket meghatározó determinánsok egy része nincs az *adott jelenséggel* állandó jellegű kapcsolatban, nem tartozik hozzá a jelenség sajátos természetéhez, adott állapotához. A különbség közte és Földesi között csupán *terminológiai*, azt, amit Földesi véletlennek nevez, Holbach rendellenességének hívja. Földesi koncepciójára íly módon szóról szóra ráillik Engelsnek a „gondolatlan mechanikus determinizmus”-ról mondott ítélete: „szavakban a véletlent *általánosságban* tagadja, hogy a gyakorlatban minden *különös* esetben elismerje.” (II, 495. o. Kiemelés — Sz. A.)

Földesi Tamás komolyan hiszi, hogy a terminológia megőrzésével a véletlent is megtartotta, sőt elhelyezte a szükségszerűségben belül. (Cikke végén majdnem hogy arra céloz, mintha tőle plagizáltam volna a szükségszerűségben belül feltárt véletlen gondolatát.) Valójában a szükségszerű és a véletlen az ő koncepciójában úgy tartozik össze mint a fény és az árnyék, ahol az utóbbinak nincs pozitív tartalma, léte csupán ellentétének *hiányát*, azaz egy *negatívumot* jelent. Földesi azt gondolja, hogy ha a véletlent *abban az összefüggésben*, amelyben *nem véletlen* — szükségszerűnek tekinti, megoldotta a *véletlen* elhelyezését a szükségszerűségben belül. A véletlen ugyanis nála annyiban szükségszerű, hogy elengedhetetlenül következett a maga okaiból, ami viszont *felfogása szerint egyértelmű* azzal, hogy csak *szükségszerű és nem véletlen*. Ugyanakkor abban az összefüggésben, amelyben valóban véletlent jelent (adott okozathoz viszonyított esetlegességében) *csak véletlen és nem szükségszerű*. Földesi a fogalmak „egyértelműségének” nevében szenvedélyesen tiltakozik az ellen,

hogy a szükségszerű és véletlen egységét a maga objektív dialektikájában — „az egyik pólust a másikban”, „az ellentétek azonosságáig menő rugalmasságában” — tárjuk fel. Az ő általa javasolt dialektika szerényebb igényű, valóban mentes attól a „hév”-től, mely megállapítása szerint engem „elragadott”. E páratlanul józan dialektika végső summája — mint láttuk — az, hogy a véletlen — szükségszerű, ha abban az összefüggésben tekintjük, amelyben nem véletlen. A szükségszerű viszont véletlen, ha abban az összefüggésben tekintjük, amelyben nem szükségszerű. A fogalmak illetén való gondos elkülönítése és „egyértelmű” meghatározása ellen legfeljebb a véletlen emelhet panaszt, nem tudván hová tenni a maga relative elismert jussát. Akárhogy is nézzük ugyanis Földesi koncepcióját, a véletlen — abban a relatív viszonyban, melyet Földesi kijelölt számára — *indeterminált maradt*, véletlen-mivoltában csupán annyit tudunk róla, hogy *nem szükségszerű* összefüggést fejez ki. Földesi egy helyen el is szólja magát, amikor *szemrehányást* tesz, amiért „Szabó András a véletlent nem mint indetermináltságot fogja fel, hanem más értelemben használja a kifejezést”. (III, 1025. o.)

Ósrégi igazsága a dialektikának, hogy a szélsőségek találkoznak egymással. Az abszolút egyértelmű meghatározottság felfogása a maga útján haladva logikusan vezet el a véletlen indetermináltságának elfogadásához. Ha ugyanis a szükségszerű és a véletlen két különböző összefüggés kapcsolatát jelenti, akkor nemcsak a szükségszerűség lesz mentes a véletlentől, hanem a véletlen is a szükségszerűségtől. A *dialektikus ellentmondás* úgy áll bosszút elvetőin, hogy egy *logikai ellentmondás* elfogadására kényszeríti őket: az indetermináltsággal azonosított véletlent kell beilleszteniök a determinizmus rendszerébe.

Földesi tisztogató akciója tehát 100%-os eredménnyel zárult. Az általa megtisztított dialektikus determinizmus-koncepcióban — a terminológiai különbségektől eltekintve — egyetlen olyan elem sem maradt, mely e felfogást megkülönböztethetné Holbach determinizmusától.

*

Érdemi mondanivalómnak ezzel tulajdonképpen a végére is értem. Annak a bírálóknak az igazságtartalmát ugyanis, mellyel Földesi a szükségszerű és véletlen viszonyával kapcsolatos koncepciómat illeti, a könyvemet ismerő olvasó maga is meg tudja ítélni. Itt csupán néhány alapvető tény megállapítására szorítkozom.

Az „abszolút szükségszerű” és az „abszolút véletlen” könyvemben teljesen más értelemben szerepel, mint ahogy Földesi interpretálja. Gondolatmenetem a következő: a szükségszerű és véletlen viszonyát először csak a külső esetlegességek hatásától elvonatkoztatva vizsgálom. (A kockadobás példájában: az egyik oldal felülkerülését — ennek szükségszerű, illetve véletlen mivoltát — csak a feldobás hogyanjával összefüggésben elemzem, és elvonatkozatok minden más determinánstól.) A továbbiakban a *totalitás* szempontjából vizsgálom meg ugyanezt a jelenséget, vagyis elvonatkozatok a belső és a külső determinánsok megkülönböztetésétől, és ezzel együtt a véletlen *relatív* jellegétől is, hiszen ez éppen a belső és külső determinánsok megkülönböztetésén alapszik. A szükségszerű, illetve a véletlen abszolút jellegéről tehát csak a totalitás szintjén beszélek. Földesi szerint nem határozom meg, hogy mit értek az „abszolút” jelzőn, sőt szerinte ezt szándékosan nem teszem meg, mert ez ad lehetőséget számomra, hogy eljussak „ahhoz az extrém végeredményhez, hogy a jelenségek egyaránt abszolút szükségszerűek és abszolút véletlenek”. (III,

1020. o.) Valójában nemcsak gondolatmenetemből derül ki egyértelműen az „abszolút” jelző tartalma, hanem ennek meghatározása is megtalálható könyvemben, s ráadásul Földesi idézi is! (III, 1021. o.) „Az ‚abszolút’ jelző itt csak arra utal — írom —, hogy a jelenség meghatározottságát a totalitásban vizsgáljuk, vagyis elvonatkoztatunk a belső és külső, lényeges és lényegtelen determinánsok megkülönböztetésétől.” (X, 100. o.) S a konkrét kifejtésben többször is megismétlem a következő szókapcsolatot: „a totalitás szintjén, vagyis abszolút értelemben...”

Mindez nem zavarja Földesit abban, hogy azt állítsa, hogy az abszolút fogalma nálam a „teljes és kizárólagos” értelmében szerepel és hogy ezen az alapon a logikai ellentmondások egész halmazát fedezze fel koncepciómban. Mindaz, amit az abszolút szükségszerűség általam használt fogalmának az abszolút egyértelmű determináltsággal való megegyezéséről, illetve az egy-sokértelmű meghatározottsággal való összegeztethetlenségéről ír, ezen a torzításon alapszik. Ugyanezen az alapon azonosítja az abszolút véletlen általam használt terminusát a „teljes és kizárólagos” esetlegességgel. Teszi ezt annak ellenére, hogy egész koncepcióm lényege éppen az, hogy a szükségszerű és a véletlen nem egymást kizáró ellentétek, az egyiket a másik nélkül nem lehet meghatározni.

Meglepő tájékozatlanságot árul el Földesi, amikor azt állítja, hogy egy abszolút jellegű kategória ellentéte nem lehet abszolút. Ennek ellenkezőjéről saját — az ellentétek egységének relatív és harcának abszolút voltára utaló — példáján keresztül is meggyőződhet. Amikor ugyanis Lenin az ellentétek egységét relatívnak nevezi, a gyengébbek kedvéért zárójelben hozzáteszi, hogy az „egység” itt az ellentétek „egybeesése, azonossága, egyenhatása” értelmében szerepel. S mindjárt utána arról beszél, hogy „*van* a relatívban abszolút”. (VIII, 348. o.) Az ellentétek egységének másik, alapvetőbb értelme: az ellentétek kölcsönös feltételezettsége, elválaszthatatlansága ugyanis már közvetlenül is éppúgy abszolút jellegű, mint az ellentétek harca, hiszen maga a harc tételezi fel az ellentétek elválaszthatatlanságát: az egység a harcon és a harc az egységen belül létezhet csak. Egyébiránt ez a Földesit oly mélyen megdöböntő felfogás, melyre szerinte „nincs példa az egész marxista irodalomban” (III, 1019. o.) — az ellentétek egységének és harcának vonatkozásában már a „Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemek” 1965—66. évi *tankönyvében* is megtalálható.

Szabó András György

IDÉZETT MŰVEK

- I. *D. Bohm*: Okság és véletlenség a modern fizikában. Gondolat, 1960.
- II. *Engels*: A természet dialektikája. Marx—Engels Művei 20. köt. Bp., 1963.
- III. *Földesi Tamás*: Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében. Magyar Filozófiai Szemle. 1966/6. sz.
- IV. *Földesi Tamás*: Az akarat szabadság problémája. Gondolat, 1960.
- V. *Hegel*: Enciklopédia I. Akadémiai Kiadó 1950.
- VI. *W. Heisenberg*: A mai fizika világképe. Gondolat, 1958.
- VII. *Holbach*: A természet rendszere. Akadémiai Kiadó, 1954.
- VIII. *Lenin*: Filozófiai füzetek. Művei 38. köt. Bp. 1961.
- IX. *G. V. Plechánov*: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. Szikra, 1949.
- X. *Szabó András György*: A törvény és az ember. Kossuth, 1964.
- XI. *Törő Imre—Csaba György—Ács Tamás*: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái. Akadémiai Kiadó, 1964.
- XII. *J.—P. Vigier*: Az egyedi mikroobjektumok viselkedéséről szóló elmélet kérdéséhez. Filozófiai Értesítő, 1957/5. sz.